

Sisällissodan vaikutus kirkkohistoriankirjoitukseen

”Se valtava murros, joka kansamme henkisessä elämässä on tapahtunut miespolven kuluessa, on ehkä uusimman kirkkohistoriamme tärkein ilmiö.”¹

Artikkelin aloittava lainaus piispa Jaakko Gummerukselta sisältää tämän artikkelin kannalta kolme tärkeää ilmausta: henkisen elämän murros, miespolvi ja uusin kirkkohistoriamme. Yhtäältä ne kertovat siitä, mitä Gummerus piti yhtenä sen hetken merkittävimmistä kirkkohistoriallisista tutkimuskentistä, ja toisaalta siitä, millä tavalla Gummerus rajasi ajallisesti Suomen uusimman kirkkohistorian.

Pyrin tässä artikkelissa osoittamaan, että vuoden 1918 sisällissodalla oli vaikutusta suomalaisen kirkkohistoriankirjoituksen tietoiseen suuntaamiseen entistä enemmän lähihistorian tai uusimman historian tutkimiseen.² Tarkastelun kohteena on ennen muuta maailmansotien välinen aika ja erityisesti professori, vuodesta 1920 lähtien piispa, Jaakko Gummeruksen toiminta. Gummerus siirtyi syksyllä 1920 Porvoon, sittemmin Tampereen hiippakunnan piispaksi, ja Helsingin yliopiston kirkkohistorian professorina häntä seurasi Martti Ruuth. Eino Murtorinne toteaa omassa artikkelissaan, että Ruuth edisti ennen muuta uskonnollisten kansanliikkeiden tutkimusta. Sitäkin voi eräin osin pitää Suomen kirkollisen lähihistorian tutkimuksena.

Vaikka Gummeruksen professoriura katkesikin piispuuteen, hän kuitenkin pysyi kirkkohistoriantutkimuksen auktoriteettina aina kuolemaansa vuonna 1933 asti. Piispanakin hänellä oli mahdollisuuksia vaikuttaa siihen, millaisiin asioihin tieteellisessä kirkkohistoriankirjoituksessa panostettiin paitsi oman toimintansa myös esimerkiksi pastoraalitutkielmien ohjaamisen välityksellä. On myös muistettava, että Gummerus toimi Suomen kirkkohistoriallisen seuran esimiehenä kuolemaansa 1933 asti. Liike kohti uusinta aikaa näkyi Gummeruksen omassa tutkimustoiminnassa. Hänet tunnetaan parhaiten varhaisista 300-lukua ja keskiaikaa koskettelevista tutkimuksistaan, mutta hänen viimeinen monografiansa käsitteli 1800-luvulla Pietarissa toiminutta Johannes Gossneria.³

---

1 Gummerus 1924, 236.

2 Suomen kielessä ei ole yhtä kätevää käsitettä kuin saksalainen *Zeitgeschichte*, vaikka senkään käyttö ei ole aivan yksinkertaista. Uusimmassa saksalaisessa keskustelussa on ehdotettu käytettäväksi termiä *neueste Zeitgeschichte* vuodesta 1989 alkavalle ajanjaksolle. Pelkkä *Zeitgeschichte* viittaisi siten noin vuodesta 1917 alkavaan ajanjaksoon. Saksalaisesta käsittekeskustelusta ks. Koselleck 1985 ja Schwartz 2003.

3 Gummerus 1931.

Suomen kirkkohistoriallinen seura ja sisällissota

Hieman ennen sisällissodan tapahtumien käynnistymistä Suomen kirkkohistoriallinen seura piti vuosikokouksensa. Tuolloin Seuran varapuheenjohtajan, valtioneuvos E.G. Palménin tervehdyspuheessa kuvastui yhtäältä riemu valtiollisen itsenäisyyden saavuttamisesta hänen tervehtiessään ”kunnioitettuja kansalaisia” ja todetessaan, että Seura kokoontui uutta toimintavuotta alkamaan ”sellaisissa oloissa, joiden vertaa isänmaamme koko edellinen historia ei ole maininnut”. Toisaalta hän ounasteli, että lähitulevaisuuden kehitys ei välttämättä olisi yksioikoisen auvoinen lausueessaan seuraavat sanat: ”Tässä suhteessa ei puutu pelottavia enteitä, esimerkiksi siinä rajattomassa villityksessä sekä pakanallisuudestaan suorastaan kerskuvuossa kannassa, joihin lähimmän ajanjakson tapaukset ovat luoneet synkkää valoa.”⁴

Palménin pahat aavistukset kävivät toteen. Seura ei keväällä 1918 tietenkään pystynyt järjestämään kuukausittaisia kokouksiaan Tieteellisten Seurojen talossa Pöllölässä, joka sijaitsi Kasarminkadulla (ja jossa sijaitsee nykyinen Suomen rakennustaiteen museo). Seuraavan kerran hallitus saattoi tulla kokoon vasta toukokuun 13. päivänä. Tällöin Palmén piti, kuten kokouksen pöytäkirjassa todetaan, ”punaisen kapinan aikaan sattuneitten tapahtumien johdosta pitemmän puheen.” Tuon varsin perinpohjaisen puheen otsikko oli ”Kestetyt hirmukauden päättyessä” ja se löytyy painettuna Seuran vuosikirjasta kyseiseltä vuodelta. Palménin näkemys sodan raakuuden syistä oli selvä: ”Eikä mikään muu kuin sydämen pohjaan ulottuva mädännäisyys sekä täyteen valtaan päässeet siveelliset paheet voi synnyttää ja selittää sitä säälimättömyyttä, millä meillä viime aikoina on kidutettu ja teurastettu valtiollisia vastustajia sekä siksi luultuja.” Hänen mukaansa edessä oli vaikea tehtävä, raamatullisin termein ehkä jopa ”neljäkymmenen vuoden korpivaellus”, jonka aikana ”kymmentuhansittain rangaistavia rikollisia, satatuhansittain surkeasti eksyneitä, villiäntyneitä [oli] ohjattava sille tielle, joka vie kansalaiskuntoon, kaikenpuoliseen kulttuuriin.”⁵

Samassa kokouksessa kirjattiin muistiin, että Mäntyharjun kirkkoherra K.V. Petrell oli lahjoittanut seuran arkistoon kirjoittamansa kertomuksen ”Viisi viikkoa sotavankina 8/2–15/3 1918”.⁶ Sen enempää sisällissotaan liittyvää dokumenttiaineistoa ei seuran arkistoon kanttunut, vaikka seuran perustehtävän toinen puolikas oli juuri Suomen kirkon historiaa koskevien tietojen kokoaminen. Toinen puolikas tehtävää oli tällaisten tietojen julkaiseminen.⁷

Valtioneuvos Palménin puhetta ei ollut kuulemassa suuri joukko, ainoastaan viisi henkeä. He olivat Lauri Ingman, Antti J. Pietilä, Martti Ruuth, Gunnar Suolahti ja sihteerinä toiminut professori Jaakko Gummerus, josta vuonna 1920 tuli Seuran puheenjohtaja.

4 SKHSV 1917–1920, 414, 422.

5 SKHSV 1917–1920, 435, 443, 471.

6 SKHSV 1917–1920, 435; K.V. Petrell, Viisi viikkoa sotavankina, B 136, SKHSA, KA. Kertomus on julkaistu kokonaisuudessaan Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirjassa 2008.

7 *Mustakallio* 1991, 26.

Uusimman ajan aiheet pastoraalikirjoituksissa

Sosialismi ja sen suhde kirkkoon oli yksi asia, joka nousi sisällissodan vuoksi uudella intensiteetillä monien kirkonmiesten ja teologien huolenaiheeksi. Jaakko Gummerus hahmotteli sodan jälkeen, mahdollisesti professoriuransa loppuaikoina tähän liittyvää tutkimusaihetta seuraavin iskusanoin:

Miten työväenliike Suomessa syntyi
Mistä saakka kysymys kirkosta ja kristinuskosta tuli näköpiiriin
Syyt vihamielisyyteen
Vaiheet tässä
Sosialismin ja kommunismin pesäero
Nyk. tilanne
Epokit: 1906; 1917–18, jälkeen 1918⁸

Yhdessä pastoraalitutkielmassa paneuduttiin tähän aihepiiriin jo kohta sodan jälkeen. Pastori Lauri Aleksanteri Kuusiston tutkielma ”Sosialismista ja kristinuskosta” tarkastettiin Porvoon tuomiokapitulissa 19.11.1919. Ei kuitenkaan vaikuta siltä, että Kuusisto olisi ollut Gummeruksen kanssa tekemisissä aihetta valitessaan.⁹

Kaikkiaan aivan uusimpaan aikaan tai lähihistoriaan liittyviä pastoraalikirjoituksia ei 1920-luvun vaihteessa valmistunut kovinkaan monta. Porvoossa Kuusiston lisäksi tällaisiin voidaan laskea Onni Ronimuksen vuonna 1919 tarkastettu tutkielma ”Katholicismens kamp mot protestantismen och Los von Rom rörelsen” ja Frans Emil Liljan tutkielma ”Petsamon evankelis-luterilaisen seurakunnan synty ja sen nykyinen tila”, joka tarkastettiin 1922. Ronimuksen työ käsitteli Itävallassa vahvimillaan vuoden 1900 tienoilla toiminutta roomalaiskatolisen kirkon vastaista liikettä, joka propagoi siirtymistä katolisesta kirkosta joko protestanttiseen tai vanhakatoliseen kirkkoon. Aarne Tikkasen käytännöllisen teologian tutkielmassa ”Sotilaspappi” vuodelta 1923 puolestaan on eräitä kiinnostavia viittauksia epäisänmaallisten aineiden suomalaisille sotilaspapeille sisällissodan jälkeisinä vuosina aiheuttamiin haasteisiin.¹⁰

Oma lukunsa ovat Inkerin kirkollisia oloja koskevat tutkielmat, joita Porvoon tuomiokapitulissa tarkastettiin erityisesti 1920-luvulla useampia. Niiden kirjoittajina olivat Inkeristä Venäjän vallankumouksen vuoksi Suomeen paenneet inkeriläispapit.¹¹ Turun tuomiokapitulissa taas tarkastettiin vuonna 1924 entisen Inkerin- ja Viron-papin Armas Aavikon tutkielma ”Muutamia piirteitä Eestin kirkosta v. 1921 ja sen jälkeen”. Aavikko kirjoitti samaa aineistoa sisältävän katsauksen Viron kirkosta *Kirkko ja Kanssa* -lehteen vuonna 1925.¹² Useimpien yllä mainittujen tapauksessa oli kyse ennen muuta henkilöistä, joilla oli henkilökohtaisia siteitä ja kiinnostusta aiheeseensa, ei organisoidusta ja ohjatusta tutkimussuuntauksesta. Ronimuksen tapaus ei ole niin selvä,

8 Tutkimuskysymyksiä, tenttiaiheita yms., Coll.63.105, Kansalliskirjasto.

9 Pastoraalikirjoitukset 1919, PTA, KA.

10 Pastoraalikirjoitukset 1922 ja 1923, PTA, KA.

11 *Häklä* 1962, 160–162.

12 *Ketola* 2002, 233; Pastoraalitöiden bibliografia 2007, 12.

mutta syytä hänen tutkimusaiheeseensa ei ole ollut mahdollista selvittää. Myös itse tutkielma on kadonnut tuomiokapitulin arkistosta.¹³

Jaakko Gummerus ja Mauri Lehtonen

Pastoraalitutkielmissa on kuitenkin yksi tapaus, jonka voi katsoa selvästi liittyvän Jaakko Gummeruksen sodan jälkeen vahvistuneeseen näkemykseen uusimman ajan kirkkohistoriallisen tutkimuksen merkittävydestä. Sen voi katsoa olevan osoitus siitä, että sisällissodalla oli selvää vaikutusta jopa kirkkohistoriankirjoituksen ohjelmalliseen suuntaamiseen.

Yksi Jaakko Gummeruksen entisiä oppilaita oli tamperelaisyntyinen pastori Mauri Lehtonen, joka oli suorittanut teologisen tiedekunnan erotutkinnon toukokuussa 1920. Hänen arvosanansa kirkkohistoriassa oli 2. Lehtonen sai valmistuessaan myös Vald. Vallin stipendin, jonka suuruus oli 100 markkaa.¹⁴ Lehtosella on hieman ansiota myös sisällissodan dokumentoijana, sillä hän kirjoitti syksyllä 1918 lyhyen käsikirjoituksen muistoistaan Tampereen valloituksesta. Muistelmat eivät kuitenkaan etene kaupungissa käytyjen taistelujen kuvaamiseen asti. Muistelmiensa johdannossa Lehtonen osoitti tiedostavansa, että jo muutaman kuukauden ajallinen etäisyys koettuun haittasi tarkan kuvauksen antamista, varsinkin kun hän ei ollut tehnyt muistiinpanoja itse tapahtumien aikaan:

Kadun sitä, etten ole tullut aikaisemmin kirjoittaneeksi mitään muistiin, jolloin moni tapaus olisi tullut elävämmiin kuvatuksi ja säilyttänyt tuoreutensa ja unohtumattoman arvonsa vielä vanhuuteni päiviin asti, jos niitä minulle suodaan. Vielä enemmän olen pahoillani siitä, etten jo noina tapauksista rikkaina päivinä ja öinä pitänyt minkäänlaista päiväkirjaa. – – Nyt kykenen enää kertomaan eri tapauksia osaamatta sijoittaa niitä millekään määrätylle päivälle.¹⁵

Keväällä 1922 Lehtonen toimi pappina Anjalassa ja alkoi suunnitella pastoraalitutkimuksen kirjoittamista. Sen vuoksi hän otti yhteyttä Gummerukseen, jonka hän kehui aina seuranneen erityisesti entisten oppilaittensa pyrkimyksiä mielenkiinnolla ja kuunnelleen heitä ”rakkaalla ymmärtämyksellä ja huolenpidolla”. Lehtosella oli vielä melko jäsentymätön idea kirjoituksensa aiheesta: ”olen ajatellut erästä nykyhetken kysymystä, nim. kysymystä uskonnonopetuksesta ja moraaliopetuksesta.” Hän toivoi piispalta ”jonkinlaisia valmistavia suuntaviivoja” sekä neuvoja koti- ja ulkomaisesta lähdekirjallisuudesta.¹⁶

Ilmeisesti seuraavien kuukausien kuluessa, mahdollisesti yhteisten piispanarkastusmatkojen yhteydessä, joihin liittyvää kirjeenvaihtoa Gummeruksen arkistossa on, Lehtosella ja Gummeruksella oli tilaisuus keskustella kasvotusten pastoraalitutkimuk-

---

13 Kuriositeettina mainittakoon, että Onni Ronimus toimi ylimääräisenä vastaväittäjänä Israel-Jakob Schurin väitöstilaisuudessa vuonna 1937. Väitöskirja hylättiin ilmeisen antisemitistisin motiivein. Ks. *Muir* 2007.

14 Helsingin yliopiston keskusarkisto, teologisen tiedekunnan pöytäkirja 28.5.1920 § 5 ja 6.

15 Muistiinpanoja kokemuksistani kotikaupunkini Tampereen valloituspäiviltä 28.3.–3.4.1918, Mauri Lehtosen arkisto, KA.

16 Mauri E. Lehtonen Jaakko Gummerukselle 6.4.1922, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

sen aiheesta. Tämän voi päätellä siitä, että seuraavan kerran, kun Gummerus aiheesta kirjoitti Lehtoselle, hän puhui jo itsestään selvyytenä uudesta teemasta. Lehtosen oli nyt määrä ryhtyä tutkimaan Saksan kirkostaeroamisliikkeen historiaa. Gummerus oli lääkärin määräämällä sairauslomalla (”ohimenevän ihottuman johdosta”) etsinyt lähteitä ja kirjallisuutta Lehtosta varten.¹⁷

Gummerus vaikutti olevan hyvin innostunut aiheesta. Hän sanoi olevansa ”yhä enemmän vakuutettu” siitä, että aihe oli erinomaisen sopiva ja ajanmukainen. Hän oli varma siitä, että lähimpien viikkojen tai kuukausien kuluessa julkaistava uskonnonvapauslaki synnyttäisi Suomessakin samanlaisen liikkeen, ”ehkä kiivastakin kiihoitusta”, ja kirkon olisi syytä ryhtyä vastatoimiin. Hän uskoi Saksan kokemusten antavan suomalaisille hyödyllisiä opetuksia. Gummerus piti tehtävää suorastaan kiireellisenä ja muistutti että Lehtonen ei tekisi tutkimusta vain itseään varten vaan ”palvellaksenne virkaveljiänne ja Suomen kirkkoa”. Gummerus ilmeisesti arveli, että aihe saattaisi olla Lehtoselle vastenmielinen ja pyrki siksi rohkaisemaan tätä:

Tietysti tällainen työskentely tuottaa paljon sisällistä vaivaa ja ahdistusta. Mutta samoin kuin lääkärin täytyy tartunnan vaaran uhallakin tutkia tautia, täytyy meidänkin, ja tähän sopii lupaus Luukk. 10:19. Ja rohkaisevaakin on tässä työssä paljon.¹⁸

Gummerus antoi Lehtoselle hyvin selviä ohjeita niin tutkielman rakenteesta kuin selvittävistä kysymyksistä. Tämä kertoi siitä, että aihe oli ollut jo tiiviisti hänen mielessään. Gummerus kehotti Lehtosta ensin kirjoittamaan ”yleispiirteisen historiikin” Saksan Kirchenaustritt-liikkeestä, jossa oli ollut kolme ”hyökkäyskautta”: 1908–09, 1912–14 ja jälleen v. 1918.” Gummerus kehotti kiinnittämään päähuomion viimeiseen kaudteen, joka jatkui yhtä. Lehtosen oli kiinnitettävä erikoista huomiota eroliikkeen ”motiiveihin ja argumentteihin ja samoin kirkon vastatoimintaan” (alleviivaukset Gummeruksen). Jotta Lehtosen tutkielmalla olisi ajankohtaista merkitystä, hänen olisi selvitettävä myös mahdollisimman paljon tilannetta Suomessa. Sen vuoksi hänen olisi tutkittava suomalaista sosialistista sanomalehdistöä ja lehtolehtikirjallisuutta niiltä ajoilta, jolloin kirkonvastainen kiihotus oli ollut ylimmillään. Näitä olivat Gummeruksen mukaan suurlakon jälkeinen aika 1905–1907, sitten 1917 ja viimeksi aivan lähiajat.¹⁹ Aikakausijako oli tässä lähes sama kuin aiemmin mainitussa Gummeruksen hahmotelmasa sosialismia koskevasi tutkimusaiheeksi.

Gummerus kehotti Lehtosta hankkimaan luettavakseen muutaman vuosikerran *Työläisnuoriso*-lehteä, ”jossa tämä agitatio on ollut kiihkeintä”. Hän lupasi lisäksi katsella suuresta lehtileikekokoelmastaan Lehtoselle sopivaa materiaalia. Suomen Kirjakaupan vuosiluetteloista hän arveli Lehtosen voivan poimia nimekkeitä, jotka kannattaisi tilata. Gummerus arvioi, että monessakaan nimeltään lupaavassa kirjassa ei kuitenkaan suoranaisesti agiteerattu eroamaan kirkosta, mutta muuten ne kyllä sisälsivät ”hyökkäyksiä kirkkoa, sen oppia ja koko kristinuskoa vastaan”.²⁰

17 Gummerus Lehtoselle 16.10.1922, Coll.63.46, Kansalliskirjasto.

18 Gummerus Lehtoselle 16.10.1922, Coll.63.46, Kansalliskirjasto.

19 Gummerus Lehtoselle 16.10.1922, Coll.63.46, Kansalliskirjasto.

20 Gummerus Lehtoselle 16.10.1922, Coll.63.46, Kansalliskirjasto.

Lähteitä ja kirjallisuutta luetellessaan Gummerus paljasti, kuinka paljon hän jo itse oli paneutunut aihepiiriin. Parhaan yleiskatsauksen hän sanoi muodostuvan *Kirchliches Jahrbuchin* vuosikertoja 1914 ja 1919–1922 lukemalla. Hän kertoi jo tilanneensa Lehtoselle useita kirjoja Saksasta. Gummerus lupasi lunastaa ne itse, mikäli Lehtonen ei haluaisi pitää niitä käytön jälkeen ominaan.²¹

Lehtonen ryhtyi työhön Saksan kirkollisia vuosikirjoja lukemalla. Jo ennen niiden tuloa hän oli lukenut eräitä Gummeruksen vuosikirjoista laatimia referaatteja. Hän oli myös halukas lunastamaan itselleen kirjat, jotka Gummerus oli hänelle tilannut. Niistä olivat jo tulleet Emil Pfennigsdorfin *Im Kampf um den Glauben*, Gerhard Füllkrugin *Handbuch der Volksmission* ja Gerhard Hilbertin *Kirchliche Volksmission*.²²

Tutkimuksen eteneminen ei juuri näy Gummeruksen ja Lehtosen kirjeenvaihdossa loppuvuoden 1922 jälkeen. Lehtosen pastoraalitutkimus hyväksyttiin Porvoon tuomiokapitulissa kesäkuussa 1923, jolloin sen tarkastajana toimi pappisasessori Teodor Pfaler. Tutkielmaa ei kuitenkaan löydy kapitulin arkistosta, minkä aikanaan totesi myös Esko Häkli Porvoon tuomiokapitulin pastoraalitutkimusten bibliografiaa laatiessaan.²³ Ei ole siis ollut mahdollista tarkistaa esimerkiksi sitä, kuinka tarkkaan Lehtonen noudatti Gummeruksen lähde- ja kirjallisuusohjeita. Mahdollista on, että Lehtosen tutkimus on päätynyt Gummeruksen yksityiskirjastoon. Oletusta puoltaisi ainakin Gummeruksen aiheeseen osoittama henkilökohtainen kiinnostus.

Gummeruksen pessimistiset aavistelut massiivisesta kirkostaeroamisliikkeestä eivät toteutuneet, kun uskonnonvapauslaki tuli voimaan vuoden 1923 alusta. Se ei kuitenkaan aiheuttanut suurta ryntäystä ulos kirkosta, kuten eri tahoilla oli ounasteltu, vaan suomalainen työväki pysyi yleensä ottaen edelleen kirkon yhteydessä. Gummerus arvioi, että tilanne olisi ollut hyvin erilainen, jos laki olisi tullut voimaan juuri ennen sisällissotaa tai samana vuonna:

Jos laki olisi tullut voimaan muutamia vuosia aikaisemmin, 1917 tai 1918, olisikin varmaan saatu nähdä monilla paikkakunnilla suuri joukkoluopumus, mutta mieliala oli tällä välin ehtinyt melkoisesti tasaantua, eikä kiihoitus saanut erikoisen suurta voimaa muualla kuin eräissä kommunistipiireissä.²⁴

Työväen uskolliseen pysymiseen kirkon jäsenenä kiinnitettiin mielellään huomiota, kun Suomen kirkollista tilannetta esiteltiin ulkomaalaisille. Näin teki esimerkiksi Sigfrid Sirenus vuonna 1938 Saksassa julkaistussa *Ekklesia*-artikkelikokoelmassa, jossa Suomen luterilaista kirkkoa esiteltiin eri näkökulmista lähinnä saksankieliselle yleisölle.²⁵

Saksan kirkostaeroamisliikkeen tutkimisella oli Lehtoselle hyötyä myös käytännön työssä, ehkä juuri kuten Gummerus oli tarkoittanutkin. Hän tunnusti, että tutkimuksen tekeminen oli ollut hänelle antoisaa ja johdattanut alueelle, joka herätti jatkuvasti uusia mielenkiintoisia kysymyksiä. Hän totesi näiden kysymysten olevan ”tehdasseu-

21 Gummerus Lehtoselle 16.10.1922, Coll.63.46, Kansalliskirjasto.

22 Lehtonen Gummerukselle 10.11.1922, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

23 Häkli 1962, 142.

24 Gummerus 1928, 217.

25 Sirenus 1938.

dun papille varsin terveellisiä”, mutta uskoi niistä olevan hyötyä muillekin. Lehtonen kertoi pitäneensä aiheesta luentoja paitsi työväenopistolla Voikkaalla, Kuusankoskella ja Kouvolassa myös papiston veljespiirin kokouksessa. Aivan helppoa ei työväenopistolla luennoiminen nähtävästi ollut:

Hiukan arvelutti puhua sosialismista sosialisteille, mutta koetin tasoittaa otetta puhumalla jotenkin avoimesti eräistä pappien laiminlyönneistä näissä asioissa.²⁶

Lehtosen myöhemmässä elämässä ja työssä tämä Gummeruksen antama tutkimusaihe ja siitä kummunneet kysymykset tuntuivat vielä pitkään. Esimerkiksi vuonna 1948 julkaistussa Tampereen hiippakunnan vuosikirjassa hän kirjoitti artikkelissa ”Kirkko tehtaitten keskellä” toiminnastaan tehdastyöläisten parissa.²⁷

Lähihistoria, kirkkotieto ja uskonnollisen kansanelämän tutkimus

Näihin aikoihin Gummerus kiteytti ajatuksensa kirkollisen lähihistorian tutkimuksen tarpeellisuudesta sekä sen olennaisesta yhteydestä kirkkotiedollisiin esityksiin ja uskonnollisen kansanelämän kuvauksiin. Tervehtiessään Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikokouksen osanottajia tammikuussa 1923 hän luonnehti vuoden 1905 suurlakosta alkanutta parin vuosikymmenen jaksoa murrosajaksi, jonka aikana ”kansan sielussa” oli ”suureksi osaksi salassa” tapahtunut suuria muutoksia, jotka tulisivat näkyviin uskonnonvapauslain säätämisen ja voimaantumisen jälkeen. Tämän ajanjakson tutkimista Gummerus piti merkittävänä:

Tämän ajan uskonnollisten olojen ja vaikutuksien tarkka, psykologisella ymmärtämyksellä tehty tutkiminen ja kuvaaminen tulisi varmaan vastaisille ajoille olemaan erinomaisen arvokas lisä kirkkomme historiaan.²⁸

Kirkkohistoriallisen seuran vuosikokouksessa tammikuussa 1924 hän omisti avajaispuheensa suomalaisen kirkkohistoriantutkimuksen uusille tehtäville. Gummerus totesi olevan ”kansanomainen harhakuvitelma”, että historiaa ovat vain kaukana menneisyydessä olevat tapahtumat. Hän myönsi, että ”eräänlainen aikaperspektiivi on tarpeen” ennen kuin tapahtumien merkityksestä voidaan saada oikea käsitys, ja monet aikalaisten mielestä merkitykselliset asiat voivat kalveta, kun niitä tarkastellaan vuosikymmenien perästä. Tästä huolimatta hänen mielestään nykyaika ansaitsi tutkimuksen huomion siinä missä menneisyyskin:

Ja vain se tutkija, joka avoimin silmin seuraa oman aikansa elämää ja erittelee niitä tekijöitä, jotka ovat sen muodostaneet, pystyy myöskin menneisyyden historiassa näkemään ja käsittelemään niitä tehtäviä, joilla on todellista historiallista merkitystä. Sillä historiallista merkitystä korkeammassa mielessä on vain sillä, minkä jälkivaikutukset ovat havaittavissa elävässä elämässä vielä nykyisyydessäkin.²⁹

26 Lehtonen Gummerukselle 13.8.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

27 Lehtonen 1948.

28 Gummerus 1923, 215.

29 Gummerus 1924, 233–234; *Ijäs* 1993, 397.

Gummerus arveli kaikilla maailmansodan ajat eläneillä olevan tunne siitä, että ”nykyydessäkin luodaan historiaa”. Suuret valtiolliset ja taloudelliset mullistukset olivat opettaneet ihmiset näkemään sen, kuinka paitsi kansojen myös kirkkojen kohtalot kietoutuivat toisiinsa ja olivat samojen virtausten ajeltavina:

Yhtäältä kirkotkin tulevat tietoisiksi erikoisuudestaan ja erilaisista henkilahjoista, joita kullakin kansalle on annettu; toisaalta ne tulevat tietoisiksi siitä, miten paljon niiden elämässä on yhteisiä voimia ja miten nykyinen asema vaatii niitä entistä enemmän lähestymään toisiansa ja ennen kaikkea tutustumaan toisiinsa.³⁰

Tästä johtui se, että kirkkohistoriallinen tutkimus oli yhä enemmän joutunut kiinnittämään huomiota oman ajan uskonnollisen ja kirkollisen elämän kuvaamiseen. Oli kasvamassa uusi teologinen erikoistiede, kirkkotieto, joka oli yhtäältä kirkkohistoriaa, toisaalta käytännöllistä teologiaa. Kirkkotiedon tehtävänä oli ”tosiolojen” kuvaaminen, esimerkkinä Gummerus mainitsi piispojen hiippakuntakertomukset ja kirkolliset tilastot. Toinen erityispanostusta vaativa tehtävä oli Gummeruksen mielestä uskonnollisen elämän tutkiminen. Sen pääkohteena hän mainitsi eri herätys- ja hengellisten liikkeiden toiminnan. Uusimman ajan tutkimuksen erityiskohteena hän viittasi ”vuosien 1917–1918 tapahtumien” valaisemiseen ”niiden uskonnolliselta puolelta”.³¹

Lisäksi Gummeruksen mukaan oli otettava huomioon, että ajanmukaisia ja päteviä kuvauksia Suomen kirkollisesta elämästä ja oloista ei tarvittu vain suomalaisia itseään varten, vaan oli muistettava, että itsenäisenä maana Suomi sai entistä enemmän ulkopuolisten huomiota osakseen. Oli siten pidettävä huoli siitä, että ulkomaisille vierailijoille oli tarjolla tuoretta tietoa Suomen luterilaisesta kirkosta ja suomalaisesta uskonnollisuudesta.³² Gummerus oli vastikään itse toiminut yhden merkittävän kirkollisesta elämästä kiinnostuneen ulkomaisen vierailijan isäntänä, kun saksalaisen Gustav-Adolf-Vereinin puheenjohtaja, salaneuvos Franz Rendtorff oli vierailut Suomessa vuonna 1921. Rendtorff julkaisi vierailustaan myös perinpohjaisen matkakertomuksen.³³

Katolisuus ajankohtaisena tutkimuskysymyksenä

Loppuvuodesta 1924 Lehtonen pyysi Gummerukselta jälleen neuvoja tutkimusasioissa, tällä kertaa pastoraalitutkiminnon laudaturtutkielmaa varten. Hän oli halukas jatkamaan Saksan kirkollisten olojen tutkimusta ja tekemään sinne tarvittaessa tutkimusretken.³⁴

Gummeruksella oli tällä kerralla tarjota Lehtoselle useampi vaihtoehto. Yleisesti hän totesi uusimman ajan ilmiöillä olevan ”omat vaikeutensa, kun niitä pitäisi käsitellä sillä tieteellisellä tavalla, jota laudatuuri edellyttää. Täytyisi ottaa joku kysymys, joka ei ole aivan eilispäivän, vaan antaa historiallisia perspektiivejä taaksepäin.” Ensimmäinen hänen tarjoamansa aihe oli Saksan evankelisen kirkon järjestysmuodon kehitys 19. vuosi-

---

30 Gummerus 1924, 234.

31 Gummerus 1924, 235–236; *Ijäs* 1993, 402–403.

32 Gummerus 1924, 230.

33 Vierailusta *Ketola* 1994.

34 Lehtonen Gummerukselle 4.12.1924, Coll. 63,29, Kansalliskirjasto.

sadalla. Sen päätepiirteenä olisi vallankumouksen jälkeen tapahtunut kirkkokuntien itenäistyminen valtiovallan suhteen. Toinen hänen tarjomansa aihe oli katolisuuden nousu Saksassa noin vuosisadan kuluessa, erityisesti sen sisäinen kehitys ja jatkuvasti kasvanut merkitys Kulturkampfien laukeamisesta 1880-luvulta lähtien. Tällä aiheella oli liittymäkohta Suomenkin tilanteeseen: ”Kun katolisuuden probleemi meilläkin alkaa herättää enemmän mielenkiintoa, olisi tälläkin aineella aktuaalisuutensa.” Vielä kolmantena mahdollisena suuntana Gummerus esitti kahta enemmän ”käytännöllis-teologista” aihetta: evankelisen kirkon apologeettista toimintaa kristinuskonvastaisten virtausten torjumiseksi tai ”taistelua koulusta”.³⁵

Katolisuuden ajankohtaisuus Suomessa liittyi ennen muuta hollantilaisen kardinaali Wilhelm van Rossumin vuonna 1923 tekemään Pohjoismaiden-matkaan, joka oli ulottunut Suomeenkin ja herättänyt paljon paitsi huomiota myös pelkoja katolisen kirkon voimistuvasta toiminnasta pohjoisessa Euroopassa. Van Rossumin isäntänä Suomessa oli toiminut ruotsinkielinen sanomalehtimagnaatit Amos Anderson, joka oli tunnettu sympatioistaan katolista kirkkoa kohtaan.³⁶ Vaikka Gummerus olikin ekuumeenisesti varsin avaramielinen ja piti tärkeänä, että kristittyjen yhteys ulottui myös ortodokseihin ja katolilaisiin, hän kuitenkin vastusti katolisen kirkon toiminnan lisäämistä Suomessa.³⁷

Katolisuuden nousu oli lopulta se aihe, johon Lehtonen halusi käydä käsiksi. Lehtosella oli itsellään jo kaksi saksalaiseen katolisuuteen liittyvää kirjaa, jotka hän halusi Gummerukselle mainita. Toinen niistä oli evankeliseksi kääntyneen katolisen papin Josef Leuten teos *Der Katholische Priester*, toinen taas erään Thomas Martinin kirja *Römische Kirche und Judentum*, ”joka ei sekään ole vailla mielenkiintoa”.³⁸ Lehtosen mainitsemia kirjoja ei ole löytynyt katsottavaksi tätä artikkelia varten, mutta otsikoiden ja Lehtosen niukkojen luonnehdintojen perusteella vaikuttaa siltä, että niissä oli enemmän tai vähemmän kyse antikatalisesta propagandasta.

Senhetkisen katolisuuden tila ja etenkin katolisen kirkon aikomukset Suomen suhteen olivat ilmeisen suuri paino Gummeruksen sydämellä. Se ilmeni hyvin hänen seuraavasta kirjeestään Lehtoselle. Hän luetteli ensin kuusi teosta, jotka olivat hänen oman kokemuksensa perusteella olennaisia hankintoja siihen tarkoitukseen, että Lehtonen voisi saada hyvän yleiskatsauksen saksalaisesta katolisuudesta. Ehdottomasti hankittavana hän piti varsin tuoretta Friedrich Heilerin teosta *Der Katholizismus, seine Idee und seine Erscheinung* (München 1923), joka hänen mukaansa oli ”loistavalla rakkaudella katolisuuteen, mutta kuitenkin protestanttisesta vakaumuksesta lähtevällä arvostelulla kirjoitettu.” Vaikka Gummerus näin nostikin Heilerin teoksen muiden yläpuolelle, hän kuitenkin piti kaikkia muitakin välttämättöminä ja lupasi lainata joitakin niistä omasta kirjastostaan, mikäli ne olisivat Lehtosen kukkarolle liian kalliita.³⁹

Gummeruksen asiantuntevat ehdotukset varsinaisen tutkimuskysymyksen rajaamiseksi vahvistavat edelleen vaikutelmaa, että aihepiiri oli hänelle näihin aikoihin varsin läheinen:

35 Gummerus Lehtoselle 13.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

36 Anderssonista ks. *Tenhunen* 2004.

37 *Ijäs* 2004, 357.

38 Lehtonen Gummerukselle 16.12.1924, Coll.63.29, Kansalliskirjasto.

39 Gummerus Lehtoselle 22.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

Voi suuntautua joko kirkon sisälliseen kehitykseen, jolloin joudutaan enemmän filosofian rajamaille – tai kirkon ulospäin suunnattuun toimintaan, esim. koulutaisteluun, taisteluun valtion kanssa (kulttuuritaistelu, katolisuus valtiollisena puolueena, kirkon organisaatio talouselämän alistamiseksi katolisuuden johtoon katolisten työväenyhdistysten kautta, sanomalehdistön käyttäminen katolisuuden aseena j.n.e.).⁴⁰

Vielä samassa kirjeessä Gummerus kuitenkin oli jo työntämässä Lehtosen purtta uusille vesille. Hänen mielestään Lehtonen voisikin oikeastaan ottaa tutkielmansa pääaiheeksi Hollannin katolisuuden, koska se olisi monessa suhteessa hyvin kiitollinen teema. Hollanti tarjoaisi tilaisuuden seurata, miten katolisuus oli päässyt kohoamaan merkittävään asemaan historiallisesti ”jyrkästi protestanttisessa maassa”. Hollannin tilannetta tutkistellessa voisi myös havaita, miten ”antiklerikaalinen liberalismi suvaitsemattomuudellaan on kaivanut omaa hautaansa ja raivannut tietä vaarallisimmalle ja vihatuimmalle vastustajalleen katolisuudelle.” Gummerus totesi, että ”jyrkin kalvinismi” oli tässä antiklerikaalisen liberalismin vastaisessa taistelussa tullut katolisuuden liittolaiseksi, koska niitä yhdisti vahvasti kristinuskon puolustus ”kielteisyyttä” vastaan. Liittolaisuus oli kuitenkin koitunut kalvinismille vaaraksi.⁴¹ Voi helposti kuvitella, että myös Hollannin nykyinen uskonnollinen tilanne pitäisi Gummerusta pauloissaan, mikäli hän asiaa olisi tarkkailemassa.

Gummeruksen kirjeen varsinainen ydin oli siinä, miksi hän piti Hollannin katolisuuden tutkimista merkittävänä Suomen kannalta:

Meillä Hollannin katolisuudella on erikoinen mielenkiintonsa sen kautta, että katolinen propaganda meillä johdetaan sieltä ja työssä on useita hollantilaisia katolisia pappeja: tšekäläinen katolinen piispa Buckx ja papit Hartwijk, van Gijssel y.m. ovat hollantilaisia niinkuin kuuluisa kardinaali van Rossumkin. Voisipa olla sekä mielenkiintoista että tarpeellistakin ottaa selkoa tämän lähetystyön tukikohdasta. Hollannissa on lämpimiä Suomi-ystäviä, jotka erityisellä mielenkiinnolla sekä melkoisella huolestumisella seuraavat tätä propagandaa ja ovat sitä mieltä, että siihen ei meillä kiinnitetä sitä huomiota, mitä se ansaitsee. Onpa sieltä käsin tänne kirjoitettukin ja tarjouduttu hankkimaan tarpeellista materiaalia asian valmistukseksi. Jos tämän aiheen valitsitte, saisitte varmaan sieltä käsin monella tapaa apua työhönne.⁴²

Gummerus lupasi Lehtosen saavan Hollannissa opastusta Suomen lähetystöstä, sillä kyseiset huolestuneet henkilöt olivat kääntyneet myös lähetystön puoleen. Muutenkin matka Hollantiin olisi Lehtoselle hyödyksi ja huviksi, sillä Hollanti oli kirkollisessa suhteessa mielenkiintoinen maa, ja ”onpa aina hauska liikkua vähän ulkopuolella tavallista muutenkin”.⁴³

Gummerus oli näin värväämässä Lehtosta lähes salaisen kirkollisen agentin työhön. Kohdemaassa oli kaiken kukkuraksi olemassa eräänlainen tukiverkosto, joka voisi auttaa Lehtosta tämän vakoilutehtävässä. Gummeruksen ajattelussa välkähti muulloinkin ajatus papiston hyödyntämisestä jonkinlaisena tarkkailija- tai tiedustelijaverkostona, joka vaivihkaa tekisi havaintoja varsinkin maaseudun asukkaiden uskonnollisesta elämästä ja raporttoisi siitä muillekin:

---

40 Gummerus Lehtoselle 22.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

41 Gummerus Lehtoselle 22.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

42 Gummerus Lehtoselle 22.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

43 Gummerus Lehtoselle 22.12.1924, Coll. 63.29, Kansalliskirjasto.

Nämät tutkimukset olisivat varsinkin käytännöllisen papin harrastuksia lähellä ja hänelle suorastaan hyödyksi, eikä niitä voikaan suorittaa muu kuin se, joka pitemmän ajan kuluessa voi ikäänkuin huomaamatta tehdä havaintoja, mutta kuitenkin työskentelee suunnitelman mukaan. Tässäkin olisi ala, jolla monet maaseudulla olevat jäsenemme voisivat suoranaisesti edistää seuramme työtä.⁴⁴

Huolimatta Gummeruksen taivutteluista ja ideoinnista Lehtonen ei koskaan tullut tehneeksi tutkimusta Hollannin katolisuudesta. Hän kyllä tunnusti aiheen merkittävyyden Suomen olojen kannalta ja oli valmis opiskelemaan hollantiakin, joka ei hänestä sentään ollut vaikeudessaan ”hebrean voittanutta”. Lopulta hanke kaatui ilmeisesti työkiireisiin ja siihen, että matka Hollantiin olisi vaatinut ulkopuolista rahoitusta. Lehtonen suunnitteli pitkään hiippakunnan papistolle tarkoitetun matkarahan hakemista, mutta ei koskaan päässyt tuumasta toimeen. Muuten hän kyllä jatkoi opintojaan.⁴⁵

Gummeruksen ajama tutkimushanke toteutui joiltain osin aivan toisella taholla ja toisessa hiippakunnassa, vaikka tekijä oli tälläkin kertaa nimeltään Lehtonen. Turun arkkihiippakunnassa rovasti K. V. Lehtonen nimittäin laati vuoden 1927 pappeinkokoukseen synodaaliväitöskirjan otsikolla ”Ultramonttaaninen paavikirkko”. Lehtonen oli saanut tehtävän nopealla aikataululla edellisessä pappeinkokouksessa määrätyn kirjoittajan peräydyttyä tehtävästään, ja hän tunnustikin kirjan olevan ”hätikkötyötä”. Kirjan kirjoittamiseen oli ollut aikaa vain pari kuukautta. Mitään osoitusta ei ole siitä, että Lehtonen olisi ollut yhteydessä Gummerukseen tai Mauri Lehtoseen aihetta valitessaan, mutta mahdotonta se ei tietenkään ole. Lehtonen sanoi kirjansa esipuheessa valinneensa aiheen, koska hän piti sitä ”yhtenä aktuaalisimpia uskonnollisella ja kirkollisella alalla”.⁴⁶

Konservatiivisen turkulaisen *Herättäjä*-lehden tukipilareihin kuuluneen Lehtosen asenne katolista kirkkoa kohtaan oli varsin hyökkäävä. Hänen yhtenä päämääränään oli paljastaa Suomeen yhä vahvemmin ”pesiytyvän” katolisen kirkon käännytysuunnitelmat ja sen virheellinen oppi. Kirjaa ja siitä käytyä keskustelua olisi mielenkiintoista analysoida enemmänkin yhtenä todistuskappaleena ajan yleisistä antikatalisista asenteista, mutta tässä yhteydessä riittääköön paljonpuhuva lainaus arkkipiispa Gustaf Johanssonin kirjaa koskevista loppukommenteista Turun pappeinkokouksessa:

Emme tahdo heittää kansaa jesuiittain vieteltäväksi. Niin kauan kuin katolinen kirkko on jesuiittain johtamana, ei sillä ole tulevaisuutta, sillä valheen matka on lyhyt. – – Katolikunnan toimi on ollut täynnä valheita, se on levittänyt valheita niin paljon. Totuudella me tahdomme voittaa.⁴⁷

Arkkipiispa Johansson oli käsityksissään katolisesta kirkosta pitkälti samoilla linjoilla kuin Topelius Välskärin kertomuksissa.

44 *Gummerus* 1923b, 215–216.

45 Lehtonen *Gummerukselle* 27.12.1924; Lehtonen *Gummerukselle* 15.7.1925; Lehtonen *Gummerukselle* 24.2.1926; *Gummerus* Lehtoselle 13.3.1926; Lehtonen *Gummerukselle* 22.3.1926; Lehtonen *Gummerukselle* 11.11.1926, Coll.63.29, Kansalliskirjasto.

46 *K. V. Lehtonen* 1927, 3; Turun hpk. ppk. ptk. 1927, 46.

47 Turun hpk. ppk. ptk. 1927, 53.

Hiippakuntakertomukset lähihistoriallisina esityksinä

Gummerus itse toteutti ajatustaan lähihistorian tarkastelemisen ja analysoinnin merkityksestä ennen muuta hiippakuntakertomuksissaan ja katsauksissaan ajankohtaisiin tapahtumiin kirkkojen ja teologian alueella. Hyvä todiste Gummeruksen laajasta perehtyneisyydestä eri kirkkojen uusimpaan kansainväliseen kehitykseen oli hänen populaari katsauksensa *Kristilliset kirkot nykyhetkellä* vuodelta 1923. Sen alussa hän nosti esiin yhden lähihistorian määrittelyyn liittyvän olennaisen seikan, aikalaisten omat kokemukset ja muistot käsiteltävistä tapahtumista:

Mutta kun on kysymyksessä historia, jonka todistajina me itse olemme mukana eläneet, saattaa lyhytkin tapausten maininta virittää kuulijain mielessä muistoja ja vaikutelmia, jotka tekevät kuvan eloisammaksi.⁴⁸

Merkittävänä esikuvana hänellä oli vuonna 1921 ensimmäisen kerran ilmestynyt norjalainen kirkkohistoriallinen vuosijulkaisu *Norvegia Sacra*, joka muun ohella julkaisi piispojen virkakertomukset hiippakunnistaan ja kuvauksia Norjan uskonnollisesta kansanelämästä.⁴⁹ Gummeruksen tavoitteena omissa viisivuosittaisissa hiippakuntakertomuksissaan oli paitsi suorittaa historiallinen ja kirkkotiedollinen ”läpileikkaus” seurakunnallisesta elämästä myös edistää käytännöllisiä tavoitteita tuomalla julki ajatuksia seurakuntatyön kehittämistä. Samalla hän halusi innostaa kertomuksien lukijoita kirjaamaan muistiin omia havaintojaan, ”joiden avulla vastaisuudessa voidaan kirjoittaa paljon täydellisempi ja syvemmälle tunkeutuva kuvaus. Sellainen voi syntyä vain monen yhteistyöllä.”⁵⁰ Gummerus näki varsinkin seurakuntansa papiston potentiaalisena lähdekollektiivina, jonka avulla olisi mahdollista laatia vielä kunnianhimmimpi kirkkotiedollinen – ja samalla myös lähihistoriallinen – kertomus Tampereen hiippakunnasta.

Kirkon ja sosiaalidemokraattien suhde olisi todennäköisesti muutenkin saanut huomiota Gummeruksen kertomuksissa, mutta sisällissodan voi hyvällä olettaa lisänneen asian painoarvoa.⁵¹ Gummerus kiinnitti hiippakuntakertomuksissaan papiston kirjaamien havaintojen perusteella paljon huomiota siihen, miten työväenluokka suhtautui kirkkoon ja millaisia muutoksia suhtautumisessa oli nähtävissä. Oma lukunsa oli hiippakuntakertomus 1917–1922, joka alkoi 14-sivuisella kertomuksella sisällissodasta ja sen jälkivaikutuksista. Siinä Gummerus paitsi kuvasi sotaa ja sen jälkipyykkiä myös pyrki hahmottamaan sitä suomalaisen yhteiskunnan historiallista kehitystä, joka oli edeltänyt sotaa:

Kehitys kulkee yksilöllistymistä ja vastakohtien jyrkentymistä kohti. Muu ei ole ollut odotettavissa kuin että Suomenkin kansa joutuessaan lähempään yhteyteen nykyaikaisen aineellisen ja henkisen elämän kanssa joutuisi maailmankäsitysten taistelulentälle ja jakautuisi puolelle ja toiselle. Ja siirtyminen vanhan patriarkaalisen ajan oloista nykyaikaisiin on meidän maas-

---

48 Gummerus 1923 a, 1.

49 *Norvegia Sacra* 1921; *Ijäs* 1993, 160.

50 Gummerus 1928, 3.

51 Gummeruksen roolista ja aktiivisuudesta kirkon ja sosiaalidemokratian suhdetta koskeissa keskusteluissa itenäisyyden alkuaikoina ks. *Kena* 1979, passim.

samme tapahtunut lyhyemmässä ajassa kuin yleensä muualla, ja sitäpaitsi vaikeana ja mieliä järkyttävänä aikana, joka pani siveellisten arvojen kestävyys kovalle koetukselle: itsekkäisyys ja voitonhimo pääsi maailmansodan vuosina yleisesti vallalle, lainkunnioitus hävisi häviämistään ja korkein esivalta menetti arvonsa oikeusjärjestyksen edustajana. Ei ole ihmeteltävää, että ulkonaisten siteiden lopulta kokonaan lauetessa kansan sielunelämän tasapaino järkytyi joka suhteessa, että kunnioitus kaikkea pyhää kohtaan hävisi laajalti ja että seurauksena siitä ilmeni siveellistä villiintymistä, joka näytti tuhoavan monen sukupolven vaivaloisen kansankasvatuksen.⁵²

Gummeruksen myöhemmissäkin tarkasteluissa oli selvästi havaittavissa historiantutkijan analyttinen ote, hyvänä esimerkkinä seuraava ote kauden 1922–1927 hiippakuntakertomuksesta:

Häme on valtiollisesti laajassa määrässä ”punaista”, mutta suurin osa sosiaalidemokraattisia äänestäjiä ei suhtautumisessaan uskontoon ja kirkkoon ensinkään eroa muista kansalaisryhmittä. Ainoastaan osa johtajia pysyy vieraana ja vihamielisenä. Mutta varsinaisen kielteinen kiihoitus, sellainen, jota harjoitettiin suurlakko- ja vallankumousvuosina, on menettänyt uutuuden viehättyksen, Sitä oli joillakin paikkakunnilla taasen jonkun verran heti uskonnonvapauden voimaan astumisen jälkeen, mutta se laimentui pian, sillä juuri uusi laki riisti kiihoitukselta muutamia sen parhaita aiheita.⁵³

Vaikka ”kristillisen maailmankäsityksen kukistamiseksi” tehty kiihotustyö 1930-luvulle tultaessa olikin Tampereen hiippakunnassa huomattavasti vähentynyt, eivätkä papit raporteissaan sitä enää pitäneet merkittävänä ilmiönä, Gummerus kuitenkin noteerasi sen viimeiseksi jääneessä viisivuotiskertomuksessaan vuosilta 1927–1932:

Varsinkin eräät vasemmiston nuorisolehdet ovat olleet räikeäsävyisiä ja hyökkäviä ja usein kehottaneet lukijoitaan vapautumaan kirkon kahleista siitä eroamalla. Kun tällaisia lehtiä ahkerasti levitetään ja paljon luetaan, se tietysti vaikuttaa pahaa. Itärajan takaa tulevilla radiopuheilla on myös kuulijansa. Mutta repivä kiihoitustyö ei suinkaan tule vain ulkoapäin, vaan monin paikoin toimivat oman paikkakunnan johtohenkilöt iltamapuheilla ja -esitelmillä sekä näytelmäkappaleilla, joissa kirkko ja pappeja ivataan, tietoisesti samaan suuntaan.⁵⁴

Gummerukselle ennestään tuttu *Työläisnuoriso*-lehti tuskin oli paljon muuttanut suhtautumistaan kirkkoon siitä, mitä se oli ollut jo ennen sisällissotaa.

Lopuksi

Huolimatta Gummeruksen melko vahvoista pyrkimyksistä innostaa ja suunnata kirkkohistoriallista tutkimusta aivan lähimmän historian tutkimukseen, alueelle, jossa historiantutkimus yhtyi kirkkotietoon ja uskonnollisen kansanelämän tutkimukseen, konkreettiset sivumääräiset tulokset jäivät lopulta vähäisiksi ja pienen piirin tutkimus-

52 *Gummerus* 1922, 14–15. Tämä osa Gummeruksen viisivuotiskertomuksesta on julkaistu kokonaisuudessaan Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirjassa 2008.

53 *Gummerus* 1928, 138.

54 *Gummerus* 1932, 183.

toiminnan hedelmiksi. Vaikka Gummerus ilmoitti Suomen kirkkohistoriallisen seuran olevan ”mielihyvällä valmis ottamaan julkaisuihinsa myöskin tällaisia uusinta aikaa ja nykyajan uskonnollisia oloja valaisevia tutkimuksia”,⁵⁵ vuosikirjassa tai toimitusten sarjassa ei sanottavasti ilmestynyt ennen toista maailmansotaa tutkimuksia, jotka voitaisiin selvästi lukea tälle alalle, ainakaan, jos luemme ”uusimpaan aikaan” noin miespolven pituisen ajanjakson, joka alkaa vuoden 1905 tienoilta. Ainoan poikkeuksen teki Vuosikirjassa 1925–1928 ilmestynyt Antti Inkisen artikkeli ”Roomalaiskatolinen kirkko Suomessa ja sen oikeudellinen asema”, jossa Inkinen tuli 1920-luvun loppupuolelle asti.

Gummeruksen omaa intoa lähihistorian tutkimiseen ruokki selvästi kaksi ilmiötä, jotka olivat kumpikin perusluonteeltaan uhkia. Toinen niistä oli bolshevismi tai sosialismi, joka uhkasi paitsi suomalaisen yhteiskunnan rauhaa myös perimmiltään Suomen valtiollista itsenäisyyttä. Toinen oli katolisuus, jonka vahvistumisen – vaikkakin hyvin hitaan – Gummerus monen muun suomalaisen kirkonmiehen tavoin koki uhkaavan luterilaisen kirkon historiallista asemaa.⁵⁶ Näiden kahden ottaminen myös kirkkohistoriallisen tutkimuksen kohteeksi palveli samalla käytännöllisiä tarkoituksia, ennen muuta kirkollisen ja yhteiskunnallisen vakauden puolustamista.

Hyviä ilmentymiä tutkimuksellisesta otteesta Suomen kirkollis-uskonnolliseen lähihistoriaan Gummeruksen jo poistuttua elävien kirjoista olivat A.E. Jokipiin synodaalikirjoitus *Sivistyneet ja kirkko* sekä Gummerusta kirkkohistorian professorina seuranneen Martti Ruuthin teos *Kirkon elämää Kotimaan kuvastimessa*. Jokipii lähti etsimään sivistyneistön kirkkoon kohdistuneen nuivuuden juuria 1860–1880-luvuilta ja tuli käsittelessään 1930-luvulle asti. Ruuth puolestaan totesi teoksensa esipuheessa jättävänsä kirjan ”Suomen kansan käsiin nykypolven kirkon historiana”. Tämän artikkelin teeman kannalta lienee paikallaan todeta, että Ruuth kiinnitti ”punakapinan” käsittelyyn Kotimaan sivuilla huomiota vain parin sivun verran.⁵⁷ Ruuthin kirja ilmestyi aikana, jolloin sisällissotaa ei vielä ollut nostettu suuremman julkisen keskustelun aiheeksi.

Kirkon ja sosialismin tai kirkon ja työväenliikkeen suhteiden tutkimukseen päästiin kirkkohistoriankirjoituksessa toden teolla vasta 1960-luvulla Jussi Kuoppalan, Mauri Larkion, Eino Murtorinteen ja Juhani Veikkolan tutkimusten myötä.⁵⁸ Sodanjälkeistä kehitystä näiden suhteiden osalta on vastikään selvittänyt Suvi Kyrö lisensiaatintutkimuksessaan.⁵⁹

Vielä lopuksi on hyvä kysyä, mistä Gummeruksen ja muiden aikalaisten näkökulmasta ja kokemuksesta alkoi Suomen kirkollinen lähihistoria, joka voitiin erottaa omaksi orgaaniseksi kokonaisuudekseen. Mikä oli se merkittävä risteys, josta yksi tie johti enemmän tai vähemmän mutkitellen sisällissotaan ja siitä eteenpäin silloiseen nykyhetkeen? Useimmiten Gummerus kirjoituksissaan mainitsi ensimmäiseksi vuoden 1905 suurlakon pohtiessaan sisällissotaan johtaneen kehityksen juuria. Se oli käännekohta, josta Suomessa alkoi kirkon- ja papistonvastainen propagandahyökky, jonka omalta osaltaan katsottiin valmistaneen maaperää vuoden 1918 tapahtumille. Tämä

---

55 Gummerus 1924.

56 *Ijäs* 1993, 372–376.

57 Ruuth 1949, 5, 158–159.

58 Kuoppala 1963; Larkio 1967; Murtorinne 1967; Veikkola 1969.

59 Kyrö 2008.

näkemyks näyttää vallinneen monen muunkin kirkonmiehen ajattelua.⁶⁰ Yhden kerran Gummerus viittasi hiippakuntakertomuksessa hieman pitempään ajanjaksoon 1899–1918 ”myrsky- ja murrosvuosikymmeninä”.⁶¹ Alussa mainittu ”miespolvi” oli näin ollen suurin piirtein vuosisadan vaihteesta tai vähän myöhemmin alkanut ja 1910-luvun lopulle ulottuva ajanjakso. On huomattava, että valtiollis-yhteiskunnallisen ja kirkollisen historian käännekohdat olivat yhteneväiset. Mitään erillisiä kirkollisen kehityksen virstanpylväitä eivät Gummerus tai muut kirjoittajat pystyttäneet. Myös myöhemmässä kirkkohistoriantutkimuksessa vuoden 1905 suurlakkoa on yleisesti pidetty merkittävänä taitekohtana kirkollis-uskonnollisten olojen ja ilmapiirin kehityksessä yleensä.⁶²

---

60 A. Lehtonen 1923, 7–17.

61 Gummerus 1928, 138.

62 Esim. Murtorinne 1967 ja Veikkola 1969.